

EURÓPSKY JAZYKOVÝ ATLAS A SLOVENSKÁ DIALEKTOLÓGIA

Ivor Ripka

RIPKA, I. (2024): *Atlas of the European Languages* and Slovak Dialectology. In: *Slovenská reč*, 89/2, 33 – 39.

Abstract: The transnational and multilingual *Atlas of the European Languages* (*Atlas linguarum Europae* – ALE) presents the results of the long-term research of European languages, studied by the traditional methods of areal linguistics. The commentaries accompanying each map provide an inventory of the linguistic material presented on the maps (describing the situation depicted) and additional detailed information. Slovak dialectology participated (indirectly, through the Czechoslovak National Commission of ALE) in the preparation of the project from the very beginning, i.e. from 1965. In the preparation of the elaborations, the material obtained by means of the *Questionnaire of the Slavic Linguistic Atlas* was utilised. Anton Habovštiak was also a member of the commission.

Keywords: areal linguistics, Atlas of the European Languages, Slavic Linguistic Atlas, Czechoslovak National Commission of ALE, Slovak dialectology.

Článok v skratke:

- Príspevok prezentuje ideu a následnú konkrétnu prípravu projektu *Európskeho jazykového atlasu* (ALE) ako reprezentatívneho nadnárodného diela, na tvorbe ktorého sa spočiatku (od r. 1965) zúčastňovalo 31 štátov.
- Bývalé Československo participovalo na príprave a realizácii tohto multijazykového projektu od samého počiatku. V Československej národnej komisii malo paritné zastúpenie aj Slovensko; medzi jej štyroch slovenských členov patril aj Anton Habovštiak.
- Vedenie ALE (členom hlavnej redakcie diela bol Jaromír Bělič) sa kontaktovalo prvoplánovo s pražským dialektologickým oddelením Ústavu pro jazyk český ČSAV; účasť Slovenska bola iba spretredkúvaná a de facto čiastočne limitovaná.
- Slovenská národná komisia pripravovala (príslušne transkribovala) do atlasu nárečový materiál z 12 lokalít, korešpondujúcich s výskumnými lokalitami *Slovanského jazykového atlasu*.
- Po r. 1989 sa po vzniku Slovenskej republiky situácia zmenila: organizačné centrum ALE sa postupne presunulo z Prahy do Brna. Brnianski dialektológovia aj v súčasnosti aktívne participujú na príprave ďalších zväzkov. Slovenská dialektológia však už potom z holandského centra v Nijmegen nedostávala nijaké materiály a svoju prácu teda zavŕšila.

1. ÚVOD – ZAČIATKY A CIELE PROJEKTU *ATLAS LINGUARUM EUROPAE*

Myšlienka či idea pripraviť a vydať *Európsky jazykový atlas* (oficiálne *Atlas linguarum Europae*; ďalej aj ALE) sa zrodila v roku 1965 na geolingvistickom a dia-

lektologickom kongrese v Marburgu. Roku 1970 projekt atlasu prijalo a schválilo aj UNESCO a gesciu prevzala Kráľovská akadémia vied v Holandsku. Už v tom istom roku na helsinskom zasadaní odporučil *Medzinárodný komitét slavistov* účasť na projekte ALE aj slovanským jazykovedcom a menoval troch svojich členov do medzinárodnej redakcie. Jej prvým prezidentom bol Holanďan Antonius Angelus (Toon) Weijnen. Podpredsedom hlavnej redakcie sa stal Ruben Ivanovič Avanesov, jeden z iniciátorov projektu *Slovanského jazykového atlasu* (*Obščeslavianskij lingvističeskij atlas*; ďalej OLA), v tom čase vedúci príslušnej medzinárodnej komisie tohto nadnárodného multiatlasu, ktorého teoretické východiská i pri (dotazníkových) terénnych výskumoch získaný nárečový materiál poznal, akceptoval a využíval aj pri projekte ALE.

Úvodný zväzok edície *Atlas linguarum Europae* vyšiel koncom roku 1975 (*Atlas Linguarum Europae. Introduction*¹). Obsahoval základný informatívny text tohto významného medzinárodného projektu v piatich jazykoch (v poradí francúzština, angličtina, ruština, nemčina, španielčina) a krátky predhovor hlavného redaktora A. A. Weijnena z Radboudskej univerzity v holandskom meste Nijmegen. Prvý náčrt tohto projektu (prolegomen) predniesol A. A. Weijnen už na redakčnom zasadnutí v Prahe v marci 1972, o druhej verzii sa diskutovalo v októbri 1972 na kolokviu v holandskej obci Berg en Dal (ležiacej blízko Nijmegenu) a o tretej na zasadaní konanom priamo v Nijmegene v máji 1973. Text bol rozvrhnutý do ôsmich kapitol: história projektu, miesto ALE medzi zemepisnými anketami, organizácia projektu, obsah dotazníkov, základná mapa a sieť bodov, výskum, fonetická transkripcia a mapovanie (podľa Utěšený 1985).

Prvý zväzok máp tohto atlasu vyšiel v roku 1983 (*Atlas Linguarum Europae. Cartes 1.1.*); v rovnakom roku i vydavateľstve vyšli aj komentáre (*Atlas Linguarum Europae. Commentaires 1.1.*). Medzinárodná redakcia pripísala tieto vydania pamiatke R. I. Avanesova; zrejme z piety k nemu do zväzku prednostne zaradila jeho motivačné mapy (č. 18 a 19) *kobylky lúčnej/zelenej* (prácu dokončili Viačeslav V. Ivanov a Natalia Donadzeová). Inak sa v tomto zväzku spracúvajú počiatočné heslá dotazníka (ALE-QI) z okruhu astronomických a geografických pojmov, napr. *slnko, mesiac, hmla, mrak, vietor, dúha, krúpy, sneh, kaluža, rybník, jazero, more, rieka*. V poľských hodnoteniach sa konštatuje, že v dvoch „zošitoch“ prvého dielu sú všetky mapy „vyrázove“ (Reichan 1994). Okrem uvedených onomaziologických (lexikálnych) máp z prvej časti sa v pokračovaní 1. zväzku (v druhom zošite, ktorý vyšiel r. 1986) spracúvajú názvy takých designátov ako *cencúl* (pozri aj nižšie), *haluz, kvet, breza, osika, hruška, jalovec, lasica*.

Hlavnou a základnou požiadavkou pri zostavovaní prvého dotazníka ALE bola ľahká dostupnosť požadovaných materiálov (odpovedí na otázky). Východiskom

¹ Zoznam všetkých vydaných zväzkov ALE uvádzame v prílohe na konci príspevku.

pre tematické členenie tohto dotazníka bol práve *Dotazník Slovanského jazykového atlasu* (*Voprosnik Obščeslavianskogo lingvističeskogo atlasa*, 1965). Po francúzsky formulované otázky v dotazníku ALE (doplňané často náčrtmi skúmaných reálií) vyhovovali požiadavkám terénneho výskumu, no zároveň ich bolo možné uplatniť aj pri iných metódach výskumu, napr. aj pri excerpácii z materiálov pripravených pre iné projekty (Gavorová 1982). Konkrétne sa teda vyexcerpúvali v teréne vyplnené dotazníky OLA (sieť bodov pre ALE sa vedome a cielene vyberala z hustejšej siete bodov OLA; pozri nižšie). Nebola to však jednoduchá úloha; materiál získaný pre tento projekt bolo treba overovať i kontrolovať.² Aj tieto úlohy však slovenská dialektológia úspešne splnila.

Na príprave multilingválneho ALE zo začiatku spolupracovalo 31 (v tých rokoch jestvujúcich) európskych štátov; výskumná sieť obsahovala približne 2 000 lokalít. Podľa nášho názoru boli – a platí to zrejme aj naďalej – jednotlivé štáty³ zastúpené dosť neparitne. Tak napr. Česká republika s rozlohou 76 864 km štvorcových a s vyše 10 miliónmi obyvateľov má v ALE – podobne ako Slovensko – 12 bodov, Lotyšsko s rozlohou 63 700 km a vtedy s približne 2,5 miliónmi obyvateľov 36 bodov, s rovnakým (spoločným) indexom 28.4 zaradená Litva s rozlohou 65 200 km a približne 3,7 miliónmi obyvateľov 42 bodov.

Hlavným cieľom multilingválneho ALE bolo podať komplexný obraz jazykovej diferenciácie (odlišností nespisovných tradičných útvarov, miestnych dialektov) Európy a takouto konfrontáciou umožniť nový pohľad na spoločné i rozdielne znaky všetkých európskych jazykov, teda jazykov geneticky príbuzných i nepříbuzných, a tým okrem iného aj prezentovať dôsledky *etnických* a z nich vychodiacich *jazykových kontaktov*. Multilingválna komparatistika, ktorá sa opiera o údaje z tradičných teritoriálnych dialektov, umožňuje vo svojich dôsledkoch hlbšie vysvetliť nielen jazykové fakty, ale ich analýzou vydať svedectvo o prehistórii, histórii i súčasnosti európskej materiálnej a duchovnej kultúry (porov. Jančák – Petr 1986). V koncepcii ALE sa plne rešpektuje a zdôrazňuje poznatok, že dialekty petrifikujú staré vývinové štádiá, takže aj súčasné nárečia často môžu preukázanejšie zachovávať pôvodnejšie znaky než najstaršie písomné pamiatky.

Lexikálny materiál ALE poskytuje aj možnosti na nové *motivačné interpretácie*. Na rozdiel od zvyčajnej *onomaziologickej* interpretácie sa na takýchto mapách sledujú a porovnávajú jednotlivé *etymóny* (t. j. prvotné podoby al. významy, ich východiskové al. základné tvary) na základe ich motivácie. Tak možno usúvzťažňovať aj rov-

² Občas sa vyskytli aj kuriózne prípady, napríklad v ruštine formulované otázky a ilustračné príklady z dotazníka OLA tak ovplyvnili či zmiatli exploračného, že podľa zapísaných odpovedí na Slovensku rástli *drevá* (podľa ruského *derevo*), nie *stromy*.

³ Kódy jednotlivých štátov zodpovedali vtedajšej situácii či usporiadaniu sveta. ČSSR malo preto spoločný kód 26 – Čechy potom 26.0 a Slovensko 26 1.

naké motivačné postupy v rozličných, a to aj v nepríbuzných jazykoch v areálovom kontinuu (t. j. sledovať sémantické areály), alebo vysvetľovať paralelné motivačné procesy. Jeden z bývalých predsedov medzinárodnej redakcie ALE a *spiritus agens* projektu – taliansky jazykovedec Mario Alinei – pokladal *európske motivačné mapy*, ktoré sú vlastne mapami *komparatívnej semaziológie*, za významnú inováciu a pokrok v teórii jazykového zemepisu. *Diachrónna geosémantika* je v ALE zastúpená už v I. zväzku jeho štyrmi motivačnými mapami zobrazujúcimi pomenovania *dúhy* („arc-en-ciel“, QI: 17) a mapami s pomenovaniami *lúčnej kobyľky* („sauterelle“, QI: 125), ktoré načrtol R. I. Avanesov a dokončili jeho spolupracovníci.

2. ÚČASŤ ČESKOSLOVENSKA NA PROJEKTE

Československo sa zúčastňovalo na prácach na príprave ALE od samého začiatku. Členom hlavnej redakcie bol Jaromír Bělič. V roku 1972 sa konalo v Prahe 4. zasadanie medzinárodnej redakcie ALE. Vlastná pracovná činnosť v Československu sa začala až po moskovskom zasadnutí redakčnej rady ALE v roku 1979. Predsedom Československej národnej komisie pre ALE bol Jan Petr, členmi Adolf Erhart, Anton Habovštiak, Ján Horecký, Šimon Ondruš, Ivor Ripka, Rudolf Šrámek a Slavomír Utěšený (zastúpenie českých a slovenských členov bolo v pomere 4 : 4). Väčšina menovaných jazykovedcov už nie je medzi nami, preto tieto poznámky majú v istom zmysle aj dokumentárnu hodnotu.

V pražskom dialektologickom oddelení Ústavu pro jazyk český ČSAV práce fakticky viedol a vykonával Pavel Jančák, s ktorým spolupracovalo aj nárečové oddelenie Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV, konkrétne Jarmila Gavorová (neskôr Šikrová) a Ivor Ripka. Oddelenie malo k dispozícii (francúzsky) úvod k atlasu, dva dotazníky (onomaziologický a lexikálno-gramatický) a navrhovaný zložitý transkripčný systém.

3. SPROSTREDKOVANÁ ÚČASŤ SLOVENSKA NA PROJEKTE

Slovensko reprezentovalo pri výskumoch pre ALE týchto 12 lokalít: 101 Vrtižer, 102 Krivá, 103 Liptovský Ján, 104 Dlhá Lúka, 105 Šaštín-Stráže (jediná výnimka oproti OLA, ktorý má na Záhorí Čáry), 106 Bučany, 107 Trnovec nad Váhom, 108 Nedanovce, 109 Zvolenská Slatina, 110 Sirk, 111 Sedlice, 112 Bánovce nad Ondavou. Nárečia iných jazykov na území Slovenska sa označujú príslušnými indexami týchto jazykov. Ukrajinské nárečia na Slovensku sú zastúpené samostatne číslovaným bodom (lokalitou) 201 Čabalovce, maďarské zasa bodom (lokalitou) 202 Mužla. Je zaujímavé, že Maďarsko (kód krajiny 11.0) má nemaďarské lokality zaradené medzi ostatnými maďarskými, nevyčleňujú sa ako inonárodné pod novým indexom (bod 015 Várgesztes zastupuje nemecké, 018 Galgaguta slovenské a 035 Dušnok srbochorvátske nárečia).

Slovenská národná komisia teda pripravovala (a príslušne transkribovala) nárečový materiál z vymenovaných 12 lokalít. Ako vedením Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV vymenovaný zástupca slovenskej jazykovedy v redakčnej rade ALE (moje meno sa medzi jej členmi uvádzalo aj neskôr, hoci som sa z tzv. objektívnych príčin nezúčastnil ani na jednom jej zahraničnom pracovnom zasadnutí) som do r. 1989 konzultoval materiály a postupy pri realizácii atlasu jedine v Prahe s profesorom Janom Petrom a PhDr. Pavlom Jančákom. Robil som aj „spojku“ medzi Bratislavou a Prahou a osobne som prenášal pripravený slovenský materiál. Mimoriadne precízne sme pripravili najmä odpovede (doklady) na otázku „chanelle de glace“ (QI: 21), teda „ľadový cencúľ“ *visiaci zo strechy*“ (česky „rampouch“); mapu a komentár, ktoré sú zaradené v II. zväzku ALE, autorsky pripravil Jan Petr.

Po roku 1989 sa situácia po istom prerušení prác (zaiste aj v dôsledku vnútropolitických a vnútroštátnych dejov) zmenila. Organizačné centrum ALE sa postupne presunulo z Prahy do Brna. Slovenská dialektológia podľa môjho vedomia už potom z holandského centra v Nijmegen nedostávala nijaké materiály, pričom dôvody takéhoto stavu nepoznám, a teda neviem vysvetliť. Aj predtým „chodilo“ všetko iba do Prahy, ktorá materiály preposielala ďalej do Bratislavy. V roku 1998 prišli na moju adresu dve knihy vydané v roku 1997 v Ríme, a to *Komentáre k V. zväzku ALE* a publikácia *Perspectives nouvelles en géolinguistique*. O charakteristických znakov slovenských nárečí písal (nevedno prečo) varšavský profesor Janusz Siatkowski; v príspevku *Die westslawischen Sprachen und ihre Dialekte* (1997) okrem „pramenného“ *Atlasu slovenského jazyka* uvádza v zozname pramennej literatúry aj Vážneho prácu z *Československej vlastivedy* z roku 1934.

4. PROJEKT *ATLAS LINGUARUM EUROPAE* V SÚČASNOSTI

Po vzniku Slovenskej republiky medzinárodná redakcia ALE zrejme naďalej kontaktovala iba českú pracovnú skupinu, do Bratislavy neprichádzali nijaké materiály. Na príprave ďalších zväzkov ALE aktívne participovali iba brnianski dialektológovia. Milena Šipková (2005) publikovala správu, z ktorej preberieme prvoplánovo informačne relevantné údaje. Tie sa týkajú najmä šiesteho zväzku ALE, ktorý vyšiel po dlhšej odmlke v Ríme v roku 2002.

Medzinárodná redakcia ALE rozhodla, aby súbory máp a súbory komentárov vychádzali v oddelených zväzkoch. Miesto krátkych, tzv. technických komentárov (pôvodný plán bol vytlačiť ich na zadnej strane máp) sa totiž presadili komentáre v podobe štúdií publikovaných vo zvláštnom zväzku bez akéhokoľvek obmedzenia rozsahu. Politické a geografické zmeny, ku ktorým došlo v Európe v posledných desaťročiach, budú v celej šírke predstavené až v novej verzii základnej mapy po stabilizovaní situácie v Európe. V šiestom zväzku ALE sa (podľa správy M. Šipkovej) spracúva celkovo 11 položiek 1. dotazníka (lexikálneho; *Premier questionnaire*),

a to položiek z rôznych sémantických okruhov. Kým v predchádzajúcich dieloch prevládali mapy onomaziologické, v príslušnom 6. zväzku mierne prevažujú *mapy motivačné*. Postupne sa tak napĺňa predstava bývalého predsedu medzinárodnej komisie ALE M. Alineiho o budúcej orientácii atlasu.

Na stránke Ústavu pro jazyk český AV ČR možno v súčasnosti nájsť takúto anotáciu ALE: (Je to) jazykovozemepisné dielo, spracúvané v rámci rozsiahlej spolupráce akademických a univerzitných pracovísk európskych zemí a pod patronátom UNESCO. Príprava projektu ALE sa začala r. 1970 na prvom oficiálnom stretnutí európskych dialektológov v Holandsku. Doteraz sa v deviatich zväzkoch [zvlášť vychádza zväzok s mapami, zvlášť zväzok s komentármi; POZN. I. R.] publikovalo 84 položiek.^[1] Prvé štyri zväzky vyšli v Holandsku, zväzky 5 – 7 v Taliansku, od 8. zväzku sa ALE vydáva v Rumunsku. V 2. zväzku bola zverejnená mapa J. Petra a P. Jančáka *rampouch* (= cencúľ; mapa I.20), do 9. zväzku spracovali M. Šipková a L. Čižmárová položku *játra* (= pečeň; mapa I.102), do plánovaného 10. zväzku pripravili položky *zub* a *včela*. Súčasný zámer je vydať asi 150 máp a komentárov v 12 zväzkoch. (Dnes je, ako sa zdá, situácia iná; posledný 9. zväzok vyšiel v roku 2009.)

V roku 2005 dialektologické oddelenie Ústavu pro jazyk český AV ČR usporiadalo 38. pracovné zasadanie redakčnej rady ALE v Šlapaniciach, na ktorom sa zúčastnili bádatelia z 19 európskych krajín, no Slovensko a slovenská dialektológia na ňom, bohužiaľ, neboli zastúpené.

Literatúra

- GAVOROVÁ, J. (1982): Európsky jazykový atlas. In: *Jazykovedný časopis*, 33/1, 98 – 100.
- JANČÁK, P. – PETR, J. (1986): Evropský jazykový atlas jako nástroj multilingvální komparistiky. In: *Slovo a slovesnost*, 47/3, 216 – 231.
- REICHAN, J. (1994): Z metod i problemów współczesnej światowej dialektologii i geografii ligwistycznej. In: *Rocznik Slawistyczny*, XLIX/1, 3 – 11.
- RIPKA, I. (2010): Multilingválne atlasy a slovenská dialektológia. In: Balleková, K. (ed.): *Súradnice súčasnej slovenskej dialektológie. Jazykovedné štúdie XXVIII*. Bratislava: Veda, 15 – 22.
- SIATKOWSKI, J. (1997): Die westslawischen Sprachen und ihre Dialekte. In: Alinei, M. et al. (eds.): *Atlas linguarum Europae (ALE). Perspectives nouvelles en géolinguistique*. Roma: Poligrafico, 267 – 280.
- ŠIPKOVÁ, M. (2005): Atlas Linguarum Europae, Volume I: Sixième fascicule, Cartes I. 60 – I. 72, Commentaires. Roma: Poligrafico, 2002. LXXXIV+220 s. In: *Slovo a slovesnost*, 66/3, 228 – 231.
- UTĚŠENÝ, S. (1976): Prolegomena k Atlasu evropských jazyků. In: *Slovo a slovesnost*, 37/3, 248 – 249.

Internetové zdroje

[1] <https://ujc.cas.cz/cs/oddeleni/dialektologicke-oddeleni/> (cit. 20. 11. 2024).

Príloha – Publikácie ALE

- Atlas Linguarum Europae: Introduction, Assen: Van Gorcum, 1975.
Atlas Linguarum Europae: First Questionnaire, Assen: Van Gorcum, 1976.
Atlas Linguarum Europae: Second Questionnaire, Assen: Van Gorcum, 1979.
Atlas Linguarum Europae, volume I: first fascicle, maps and comments, Assen: Van Gorcum, 1983.
Atlas Linguarum Europae, volume I: second fascicle, maps and commentaries, Assen / Maastricht: Van Gorcum, 1986.
Atlas Linguarum Europae, volume I: third fascicle, maps and comments, Assen: Van Gorcum, 1988.
Atlas Linguarum Europae, volume I: fourth fascicle, maps and comments. Assen / Maastricht: Van Gorcum, 1990.
Atlas Linguarum Europae, volume I: fifth fascicle, maps and commentaries, Roma: Poligrafico, 1997.
Atlas Linguarum Europae New Perspectives in Geolinguistics, Roma: Poligrafico, 1997.
Atlas Linguarum Europae, volume I: sixth fascicle, maps and commentaries, Roma: Poligrafico, 2002.
Atlas Linguarum Europae, volume I: seventh fascicle, maps and commentaries, Roma: Poligrafico, 2007.
Atlas Linguarum Europae, volume I: eighth fascicle, comments, Bucharest: Editura Universității din București, 2014
Atlas Linguarum Europae, volume I: eighth fascicle, European linguistic maps, Bucharest: Editura Universității din București, 2014
Atlas Linguarum Europae, volume I: ninth fascicle, comments, Bucharest: Editura Universității din București, 2015
Atlas Linguarum Europae, volume I: ninth fascicle, European linguistic maps, Bucharest: Editura Universității din București, 2015

Ivor Ripka

Bratislava

E-mail: ivor.ripka@gmail.com